

УДК 069.8(477-25):[069.51:656.881.1(477.43)“1941”]

© Світлана ДЕМЧЕНКО

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЄКТ «УВАГА! ПОШУК! НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го». ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ РОБОТИ

Підбито попередні підсумки гуманітарної акції Національного музею історії України у Другій світовій війні «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го...», відтворено шляхи пошуку сімей адресантів і адресатів. Проаналізовано матеріали, які поповнили фондову колекцію музею і стануть джерелом для дальшого дослідження історії війни.

Ключові слова: *німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проєкт, музейна колекція, «Непрочитані листи 1941-го».*

У лютому 2010 р. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в межах реституційних процесів передала до Меморіального комплексу колекцію листів, вивезених гітлерівцями з окупованого українського м. Кам'янець-Подільський. Ця кореспонденція до 2009 р. зберігалася у фондах музеїв м. Відень (Республіка Австрія).

Листи датовано переважно червнем – липнем 1941 р. Автори епістол – військовослужбовці різних військових частин та родів військ, прикордонники південно-західних рубежів, цивільне населення, студенти кам'янець-подільських навчальних закладів, люди різних національностей, різного віку. Колекція «Непрочитані листи 1941-го» збагатилася епістолярне зібрання музею майже втричі. А це зі свого боку відкрило неабиякі можливості вийти на широкий аналітичний простір мікроісторії подій перших місяців війни – через емоції, світосприймання, відчуття, настрої конкретної особистості. Від імені людей, які опинилися на краю воєнної прірви, йде розповідь про перші дні збройного конфлікту – від кінця червня до 10 липня 1941 р. – дня, коли частини Вермахту ввійшли в м. Кам'янець-Подільський.

Саме там у перші дні нацистської окупації до рук агресорів потрапили невідправлені листи радянських громадян. Усю кореспонденцію, а це 1215 одиниць, було вивезено з України. Як свідчить супровідна документація, що

збереглася, епістоли зацікавили старшого інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна» доктора Густава Ольшлеґера¹. У своєму супровідному листі від 5 серпня 1942 р., адресованому доктору Ергардові Ріделю², якому власне й передавали колекцію, він зазначає, що кореспонденцію вивозили двома «траншами», приватним способом [113]. Утім, доктор Г. Ольшлеґер добре розумів цінність зібрання. Про це свідчить його другий супровідний лист від 25 серпня 1942 р., у якому він констатує: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни». [114]. Так у 1942 р. листи потрапили до Поштового музею в м. Відень. Потім тривалий час зберігалися у фондах Віденського технічного музею (Республіка Австрія) [109]. У результаті багаторічних пошуків, які здійснювалися на австрійській території в межах реституційних процесів між Республікою Австрія та Україною, у грудні 2009 р. епістолярні джерела повернулися на Батьківщину. Від лютого 2010 р. колекція листів 1941 р. перебуває на зберіганні в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Більшість актів поштової кореспонденції колекції «Непрочитаних листів 1941-го» потрапили до Меморіального комплексу нерозпечатаними, тому відразу після отримання співробітниками Меморіалу розпочали аналіз і введення їх до наукового обігу через публікації та експонування.

Процес дослідження видався нелегким, оскільки адреси були написані нерозбірливо, багато географічних найменувань зникло з карт, у більшості листів траплялися діалектизми, значна частина епістол написана різними мовами: українською, російською, мовами народів колишнього Радянського Союзу, ідиш.

Водночас було започатковано соціально-гуманітарну акцію «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го», основним завданням якої стало знайти рідних і близьких адресатів. На прохання наукового колективу до пошуку родин адресатів і адресатів долучилося сотні небайдужих людей: волонтери, пошуковці, представники органів влади та ЗМІ. Географія вручень фронтових вісточок досить широка: Україна, колишні республіки СРСР, інші країни зарубіжжя. Реставратори музею виготовляють ідентичні копії листів – підбирають папір, чорнило, почерк. Усі оригінали зберігаються в музеї, а муляжі співробітниками вручають рідним особисто під час відряджень чи надсилають поштою.

¹ Густав Ольшлеґер народився 19 грудня 1900 р. в м. Відень. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 1920-х рр. вивчав історію у Віденському університеті, здобув ступінь доктора філософії. Професійно досліджував історію поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у м. Відень. Від 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941–1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. За іншими даними, зник безвісти в 1944 р.

² Ергард Рідель народився 17 травня 1895 р. в м. Відень. Учасник Першої світової війни. У 1919–1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 1920-х рр. здобув ступінь доктора філософії. У 1933–1938 рр. – член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934–1938 рр. належав до нелегального осередку нацистської партії в поштовому відділенні м. Відень. Від травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. Від січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею м. Відень. Від 1943 р. до 1945 р. – член новоствореного Товариства з питань поштової історії Віденського університету. У квітні 1945 р. звільнений із посади директора Віденського поштового музею через належність до нацистської партії. У 1945–1958 рр. – дослідник та автор історичних статей з історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. в м. Відень.

У процесі роботи музейники збирають біографічні відомості про авторів листів, просять рідних передати до музею фото, документи, речі, які збереглися в сім'ях. Зібрані комплекси стали основою виставок «Непрочитані листи 1941-го» (2010 р.), «Голоси з минулого» (2011 р.) та міжнародного виставкового проекту «Червневі листи 1941-го», реалізованого спільно з музеєм «Берлін-Карлсгорст» (2016 р.). У процесі пошуково-дослідницької роботи колектив Меморіалу в 2012 р. підготував наукове видання «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення».

Щороку в день початку німецько-радянської війни в межах спецпроекту «Говорю із 1941-го» в режимі нон-стоп в експозиційних залах музею лунають аудіоверсії епістол. У День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні відвідувачі можуть почути й побачити листи, поринути в атмосферу червня 1941 р., пізнати емоції людини, яка потрапила у воєнний вир.

Скільки йде лист? Кілька секунд, якщо відправляти його електронною поштою, кілька днів – якщо звичайною. Упродовж 10 років роботи з колекцією музейникам вдалося розшукати сотні сімей і вручити їхнім родичам копії листів, що були відправлені в 1941 р. Єдиною живою адресанткою, якій через 70 років віддали її власний лист, стала Ганна Корнилова із Хмельниччини. У червні 1941 р. – студентка першого курсу філологічного факультету Кам'янець-Подільського вчительського інституту. У період окупації нацисти не раз вивозили її на примусові роботи до Кіровоградської та в межах Хмельницької областей, звідки вона разом з односельцями поверталася додому. Після вигнання нацистів із рідного с. Шелехове в березні 1944 р. – була секретарем сільської ради. Згодом вступила до Хмельницького педагогічного училища, після закінчення якого працювала в місцевій школі. У листі до брата Ганна Пантелеймонівна повідомляла про ситуацію в Кам'янці-Подільському: «...Обстановка Кам'янця вам відома, що німецькі загарбники хочуть зайняти наші священні кордони. Але цього неможливо, тому що перемогу дістанемо ми. В мене зараз іспити, можете собі уявити, що за іспити, коли кожної хвилини прислухаєшся, чи не летить германський бомбардировщик. Але це нічого, для своєї батьківщини можна перебороти все. Числа 13 я буду дома, але не точно... поїзд зараз не йде, то ми, можливо, рушимо пішки... Остаюся поки жива і здорова...». У липні 2010 р. жінка отримала копію свого листа з 1941 р. 10 жовтня 2010 р. Г.П. Корнилова померла [109; 63].

А от живих адресатів, на щастя, знайшлося більше. Шість – у Хмельницькій області: Г.І. Кульчицька із с. Данюки, Г.І. Мазур із с. Глибочок, М.І. Шатковська із с. Заборознівці, Н.К. Вознюк із с. Рудківці, Л.Г. Суховерко та П.В. Мостіпака із с. Ямпільчик. А ще О.О. Ількова з м. Єлабуга (Татарстан, РФ), Р.Л. Синаюк із м. Васильків (Київська область) та Л.Г. Железна із с. Новософіївка (Херсонська область) [65; 68; 99; 35; 92; 74; 36; 88; 50].

Чоловік Р.Л. Синаюк – Зиновій Ринський – розпочав війну політруком, а завершив майором, заступником редактора газети «За Родину» 55-ї гвардійської

стрілецької дивізії 28-ї армії 1-го Українського фронту, дійшов до м. Берлін. Його матеріали зберігаються у фондозбірні музею [14].

О.О. Ількова – дружина лейтенанта Петра Войтенка, який служив у м. Кам'янець-Подільський, на початку війни була евакуйована до Краснодарського краю, а звідти мусила йти пішки до рідного м. Єлабуга. Останній лист від чоловіка отримала 30 вересня 1941 р. Про його смерть дізналася в день народження їхньої дочки Людмили. За кілька годин до пологів 17 березня 1942 р. у вікно лікарні вкинули записку зі сповіщенням про те, що П.Є. Войтенко зник безвісти в листопаді 1941 р. Після війни Олександра Опанасівна працювала в будинку інвалідів, вийшла заміж за колишнього фронтовика М. Альшевського, народила сина Володимира. Протягом життя намагалася розшукати місце загибелі чоловіка, але безуспішно. Коли доньці було 11 років, розповіла їй історію про батька і звозила в Україну, на його батьківщину, в с. Курячівка на Луганщині, де найбільше Людмилі запам'яталися «...білі хати, добрі люди та смачні вишні» [109].

Ті, хто отримав лист через 70 років після його написання, часто не вірили своїм очам. Були вражені тим, що голос рідної людини все-таки долинув із Вічності. Для когось це була перша і єдина звістка про рідну людину, для багатьох – остання. За нашими підрахунками, понад 250 дітей, близько 200 онуків і більш ніж 200 племінників та інших родичів отримали фронтові послання. Особливо емоційні й зворушливі історії вручень відбувалися під час відряджень та у стінах музею, коли діти війни, яким сьогодні далеко за 70, читали батьківські настанови, слова любові, а інколи зневіри й прощання.

Не отримала листа від свого батька Григорія Юрчука в далекому 1941 р. його донька Галина. Зі сльозами вона читала обпалений війною трикутник. Червоноармієць, стрілець 864-го стрілецького полку 189-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту Г.С. Юрчук брав участь в оборонних боях на Поділлі. Підрозділи полку прикривали відступ 18-ї армії на східний берег р. Дністер. У цей період він написав лист родині: «Не журіться за мене, робіть, як знаєте самі, бо я спасаю життя своє, прошу, спасайте своє... Дуже жаль мені за молоду дружину і за рідними... Все б віддав, якби прийти додому живим, побачити свою жінку Любу і доцю Галину...» [102]. Та не судилося. У серпні 1941 р. неподалік м. Жашків (нині – Черкаська область) Григорій Семенович потрапив в оточення. А далі – жахливі випробування в нацистському концтаборі Аушвіц. У 1942 р. йому вдалося написати й передати на батьківщину кілька листів. Лише один із них тоді дійшов до родини – нині він зберігається у фондовій колекції Меморіального комплексу: «Моя робота дуже тяжка. Залізо і чавун виливають, потім викидають у двір, і я молотом це перебиваю і погружаю на вагончик, а потім згружаю. Працюю по 8 годин, ледве йду у барак... Як захворієш, то все одно гонять на роботу нагайкою. Втікати немає куди, кругом заводи...» [16]. Після війни рідні дізналися, що в'язень Григорій Юрчук був спалений у 1943 р. в крематорії табору.

Серед авторів послань, які вдалося вручити рідним, понад 30 пройшли пекло полону, і лише одиницям вдалося повідомити про себе з нацистського табору.

Одні бранці пишуть про труднощі й благають про допомогу. Яків Йоненко з Київщини просить батька: «...Знаходжуся в полоні у Білій Церкві. Прошу вас, прошу: беріть старосту, прийдіть, знайдіть нас і заберіть, щоби ми тут не пропали. Нас тут троє... 09.1941 р.». Микола Ярицький із с. П'ядиківці Чернівецької області звертається до дружини Марії: «...Напиши мені відповідь на цю адресу. А ще на цю адресу пишуть листи німецькою мовою, і тоді відпускають додому. 19.09.1941 р.» [52; 106]. Інші констатують, що влаштувалися до окупаційних органів влади та управління й живуть непогано: «...Здрастуй, дорога моя сім'я! Міля, синок Коля і доця Надя. Сповіджаю, що я живий... я в м. Маріуполь, в полоні, життя мені хороше, працюю в німецькій конторі... Я за вами дуже скучив...» – з листа військовополоненого Якова Качури з Черкащини. «...Вітаю, любі батько й мати... і всі мої рідні... Я живу не дуже завидно, але нічого, існувати можна. Отримую 300 крб у місяць, кілограм хліба щоденно і 400 гр. у їдальні – всього 1400 гр. Працюю три місяці, місяць був у полоні... Живеться весело: гарні солдати німецькі, гарне керівництво. Поки що – до побачення...» – з листа Юхима Хохлова (Брянська область, РФ), від лютого 1942 р. проходив службу в німецькій військовій частині 09855 В-345 [57; 97; 109].

Серед вручених листів, які писали військовополонені, є один від Павла Кланцатого. Понад 70 років родина вважала його зниклим безвісти, однак співробітники музею встановили місце загибелі воїна. У червні 1941 р. 20-річний юнак був мобілізований. Провоював лише два тижні й потрапив у полон. Перебував у таборі для військовополонених неподалік м. Ербке (Німеччина), де й помер 4 грудня 1941 р. [59; 109].

У липні 1942 р. загинув у таборі № 2 Фельдіора червоноармієць С.Д. Мельник із с. Віньківці Хмельницької області. Цю новину разом із листом, який Семен Данилович писав дружині, через 70 років передали рідним музейники, повідомивши й місце поховання воїна: братська могила в Брашовському повіті Румунії [71].

Прохір Олександровський у листі від 30 липня 1941 р. повідомляє дружину: «...у бою ще не був, ну а як далі – не знаю... Надіюсь, що ці бої довго не будуть...» [79]. Науковці встановили долю воїна, який вважався зниклим безвісти, й розшукали онуків на Херсонщині. П.К. Олександровський потрапив у полон, перебував у таборі Бухенвальд (табірний номер 45825), помер 16 квітня 1944 р. [116].

Для киянина Бориса Єлевова неочікуваними й зворушливими стали інформація про долю батька, який не повернувся з війни, а також його фронтний лист, написаний 3 липня 1941 р. У кожному рядку цього коротенького повідомлення відчуваються тривога й турбота про рідних: «...Дорога Сонечко, я дуже хвилююся за вас. Що там відбувається в Києві? Я тепер бачу, що ці звірі здатні на все. Сьогодні я знову був у справах у Кам'янці і знову потрапив під бомбардування. Ти знаєш, дитинко, мені здається, що я повинен жити сто років після того, що було сьогодні! Жах! Кров і шматки м'яса. Так хотілося б отримати від тебе

хоч пару слів. Будемо живі, дитинко, як-небудь спишемося. Будьте здорові, мої рідні. Міцно цілую тебе і дитину...» [48]. Софія Давидівна не читала цих рядків, однак настанову чоловіка виконала, евакуювавшись із семирічним Борисом до м. Куйбишев (нині – м. Самара, РФ). На цьому листування обірвалося. Десятки років у родині єдиною вісткою про Георгія Миколайовича була «похоронка» зі словами «зник безвісти».

Перед врученням листа науковці музею з'ясували, що технік-інтендант 3-го рангу Г.М. Єлевов, начальник аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї стрілецької дивізії 3-ї армії Брянського фронту, 26 травня 1942 р. потрапив у полон поблизу населеного пункту Лозовенька Балаклійського району на Харківщині. Далі був складний шлях етапування. Спочатку – Дніпропетровський шталаг-348. Через два місяці полоненого воїна перевели до офлагу Норд-365 у м. Володимир-Волинський, де він отримав «прописку» на два роки. Тут йому присвоїли номер, зняли відбитки пальців. У цьому таборі було зроблено й останнє фото воїна. 18 травня 1944 р. в'язень № 17450 помер від туберкульозу легень [117]. Відтепер Борис Георгійович знає про загороджене колючим дротом життя рідної людини на війні, знає дату й місце смерті батька. Разом з онуком Віктором вони відвідали Меморіальний комплекс, споруджений на місці нацистського табору Норд-365 у м. Володимир-Волинський. Поклали квіти на місці страти полонених, ушанували пам'ять свого батька й дідуся, який став жертвою нацистського режиму.

Непроста доля чекала на тих, кому вдалося повернутися з таборів до рідних сіл. Нерідко колишні військовополонені мусили терпіти цькування й доводити лояльність до радянського режиму.

У 1941 р. рідні Михайла Запари із с. Топила Дніпропетровської області отримали повідомлення про те, що він зник безвісти. Насправді поранений воїн потрапив у полон, намагався здійснити втечу, був вивезений до Німеччини, перебував у концтаборі Бухенвальд. Напередодні визволення під час бомбардування арміями союзників утік разом із товаришами. Притулок і допомогу йому надала німецька родина. Додому Михайло Михайлович повернувся в 1946 р. Рідні згадували, що після війни односельці подеколи глузували з нього, мовляв, ти був поліцаєм, на німців працював. Чоловіка такі слова ображали, і він не раз просив онучку Валентину допомогти йому отримати документи, які спростували б цю брехню. Лише в 1970-х рр. родина отримала документи, які підтверджували його перебування в гітлерівських концтаборах Дора та Гарцунг на території Німеччини. Табірний номер М.М. Запари – 19663 [51; 109].

Схожа доля була і в Олександра Лісецького із с. Бережанка Хмельницької області. 2 липня 1941 р. боєць писав у листі: «Здрастуй, дорога жоно... Я в Бессарабії. Сам. Нема наших хлопців зо мною... Дуже думаю про Нінку... Снилася вона мені. Жаль, лишив таку малу сироту...» [67]. Музейники знайшли «малу сироту» Нінку, якій уже далеко за 70. Жінка розповіла, що в 1941 р. батько брав участь в оборонних боях на радянсько-румунському кордоні і під м. Миколаїв

потрапив у полон. Був бранцем концтаборів на території Польщі. Кілька разів намагався втекти, та не вдавалося. Додому повернувся в 1945 р. Ніна Олександрівна із сумом згадує, як видали тату військовий квиток, але невдовзі викликали у військкомат і на його очах порвали документ, бо «не воював, а був у полоні». Із цим тавром він прожив до 1999 р. Жінка пам'ятає, як зазвичай 9 травня селом їздила підвода з подарунками для ветеранів, а їхню хату обминали. Вважалося, що її батько не заслужив ані кілограмового продуктового набору, ані кількох добрих слів. Щоразу в таких випадках на очах фронтовика бриніли сльози – від образи за приниження людської гідності. Єдиною розрадою для нього була велика родина. Разом із дружиною виховали п'ятеро дітей. Незабутнім подарунком для Ніни Олександрівни та її сестер став лист батька, який вручили науковці музею під час відрядження на Хмельниччину. Матеріали з родинного архіву Лісецьких експонуються на виставці «Україна. Незакінчена війна...» [12].

Щиро, з особливим трепетом сприймають новину про фронтові листи сини й доньки, які знали про своїх батьків тільки з розповідей мам. Вікторові Харитоновичу Рудю було шість років, коли татка забрали на фронт. Його дитяча пам'ять фрагментарно закарбувала події 70-річної давнини, коли той прощався. А потім – трагічна звістка, що рядовий Х.Г. Рудь, стрілець 144-го гвардійського стрілецького полку 49-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту, виганяючи ворога з рідної Херсонщини, був поранений, помер від ран 28 січня 1944 р. Похований у с. Великі Копані Херсонської області. Зв'язатися із сином Віктором, про якого Харитон Гнатович згадував у листі, нам допомогли колеги з Каховського історичного музею. Вікторові Харитоновичу важко було стримати емоції, адже цей лист – єдина для нього на схилку літ згадка про батька [89]. Як і для Катерини Никифорівни Василенко, доньки червоноармійця Никифора Курченка. Його послання адресовано дружині Анастасії Павлівні в с. Шупики на Київщині. 10-річна Катерина добре запам'ятала той день 1941 р., коли батько пішов на фронт: його останній сумний погляд, прощальний помах рукою... «Похоронку» рідні отримали ще в 1944 р., але розшукати місце поховання змогли тільки через 40 років після війни – у братській могилі в с. Максимівка Полтавської області. Саме тут, у Київському котлі, фронтовик віддав життя за рідну землю. Одержавши вісточку від батька, Катерина Никифорівна не приховувала сліз і цілувала кожен рядочок, написаний рідною людиною: «...Доведеться тобі, мабуть, жити тяжко, Настю. Одним словом, діло зав'язалося не на один рік. Знаю, що ти хочеш почути від мене поради, але не знаю, що тобі сказати. Що люди робитимуть, те й ти роби. Міцно цілую тебе, цілую сина Ваню і дочку Катю...» [66].

З усього масиву листів, що адресувалися в різні куточки тодішнього Радянського Союзу, понад 400 актів кореспонденції мали бути відправлені в Кам'янець-Подільську (нині – Хмельницька) область. Наразі знайдено і встановлено контакти з майже 240 родинами. Більшість копій відправлені поштою, а частину вручено особисто. Вручення листів – процедура складна, емоційно напружена,

адже нелегко пояснити людині похилого віку, чому останні слова батька так довго лежали в музеї чужої країни.

Під час одного з перших відряджень на Хмельниччину у 2010 р. копію листа отримали доньки Андрія Фартушняка. У перші дні війни А.М. Фартушняк, житель м. Стара Ушиця, був мобілізований на фронт. У липні 1941 р. потрапив в оточення, з якого вийшов і повернувся додому. У 1944 р. повторно мобілізований. Брав участь у вигнанні нацистів з України, Молдавії, боях на території Румунії та Угорщини, нагороджений медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». У 1945 р. повернувся до рідного села, повною мірою відчув на собі злигодні повоєнного життя. Помер у 1973 р. [95; 15].

Родина Микити Гльоса із с. Нагоряни (нині – Кам'янець-Подільський район Хмельницької області) понад 60 років зберігала іконки, привезені батьком із фронту. Уже понад 20 років немає Микити Терентійовича, а його лист, написаний улітку 1941 р., став вражаючою несподіванкою для доньки – Ганни Микитівни. М. Гльос розділив долю більшості своїх земляків. У 1941 р. потрапив в оточення, повернувся додому. Від 1944 р. – знову на фронті. Із боями пройшов територією України, Польщі. У березні 1945 р. в боях за м. Бішофсталь (нині – м. Уязд, Польща) зазнав тяжкого поранення, був представлений до нагородження медаллю «За відвагу», яку отримав у 1976 р. До музею Ганна Микитівна передала батькові документи, речі та нагороди [38; 9; 109].

6 липня 1944 р. написав свій останній лист рідним Онуфрій Гулеватий, який через тиждень поліг біля с. Ліски Івано-Франківської області. Підтвердженням тому є сповіщення про загибель, яке співробітники музею разом із листом передали до родинного архіву [39].

Справжньою несподіванкою для Н.Я. Назаркевич стали відразу три листи від батька [103–105]. Яким Яремчук із с. Іванківці Новоушицького району пройшов майже всю війну. Унаслідок тяжкого поранення отримав інвалідність і був комісований у 1944 р. Повернувся до рідного села, працював у колгоспі бригадиром, очолював ферму. Помер у 1980 р. Музейний комплекс Якіма Васильовича поповнився фотографіями з родинного архіву Яремчуків [17].

Останні слова Степана Кобилянського через 70 років прочитав син Олександр Степанович. Тривалий час він займався встановленням долі батька. Лише у 1980-х рр. родина дізналася про місце поховання воїна. Рядовий, стрілець 323-го гвардійського гірськострілецького полку 128-ї гвардійської гірськострілецької дивізії 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту, учасник Карпатсько-Ужгородської наступальної операції С.В. Кобилянський загинув 31 жовтня 1944 р. в бою на території Чехословаччини. Похований у с. Велика Поляна. У 1947–1950 рр. перепохований на радянському військовому кладовищі в м. Міхаловце (Чехословаччина). Фото батька та документи з історії пошуку Олександр Степанович передав до музею [60; 10].

Відразу чотири родини нащадків адресантів «Непрочитаних листів 1941-го...» знайшлося в с. Ямпільчик на Хмельниччині. Їхніх дідів-прадідів у червні 1941 р. забрали до румунського кордону. Простих сільських хлопців мобілізували в 531-й стрілецький полк. У листах до дружин солдати висловлювали хвилювання за дітей, батьків, скаржилися на часті бомбардування, зверталися до Бога, щоб допоміг зберегти життя й побачитися з рідними, передавали вітання родичам та сусідам. Миколі Шмирку був рік, коли батько пішов на війну. Григорій Шмирко загинув у листопаді 1944 р. на Прибалтійському фронті. Лист солдата читало три покоління: син, онук та правнук, наймовірно схожий на Григорія [101]. Молодший сержант Олександр Назаров, командир роти автоматників 280-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, повернувся з війни з орденом Слави III ст., працював у колгоспі, виховував дітей. Відійшов у засвіти в 1980 р. Його син Іван із великим хвилюванням читав несподівану звістку від батька [75].

Чотири покоління родини Цасюків чекали в с. Ямпільчик на музейників і фронтовий лист рідної людини. Іван Цасюк загинув у квітні 1945 р. в боях Віденської наступальної операції. Похований в Австрії на кладовищі с. Гольс. У кожному рядку його листа звучать тривога й турбота про дружину та дітей: «Дорога моя Любко! Я лише недавно пішов з дому, а здається, що вічність. Як згадаю, що насварив Нюську, то дуже мені шкода її. Не плач, моя дорога Любко, бо це не допоможе... Пиши мені відразу, і Нюська нехай напише щось від себе... Я вам вишлю трохи грошей. Мені вони тут не потрібні, а ви потребуєте... Не журіться, моя Любко, Нюся і маленький Вася. Як Бог дасть, то повернуся живим...» [98].

Четвертий лист знайшов у с. Ямпільчик дорослого онука. Свого діда Віктор Римар бачив лише на фото, яке старанно зберігала бабуся Марія. Іван Мостіпака воював у складі 1-го Українського фронту. Зник безвісти в жовтні 1944 р. Лист від діда поповнив родинний архів нащадків [73].

Серед вручених під час відряджень до смт Нова Ушиця – листи земляків Василя Мокрого та Павла Коб'ялка. У складі 29-го військово-топографічного загону вони обороняли Україну, брали участь у боях за Кавказ, утримували позиції на кордоні з Іраном. Василь Мокрий повернувся до рідних наприкінці 1945 р. з важким пораненням. Після війни відбудовував рідне село. Лист отримала невістка Лідія. Вона передала до музею фото воїна, а також прядку та гребінець, якими користувалася родина в роки війни [72; 13].

Павло Коб'ялко упродовж війни був двічі поранений та контужений, проте повернувся додому живим. У повоєнний час працював у колгоспі. Його онук Анатолій, учасник боїв в Афганістані, отримав листа свого дідуся й передав до музею сімейну світлину [61; 11].

Родина військовослужбовця Василя Прокоповича Титарчука із с. Мала Побіянка, що на Хмельниччині, не дочекалася його з війни. Старший сержант, помічник командира взводу 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту, 11 серпня 1944 р. загинув у боях за розширення Сандомирського

плацдарму. Коли музейники розшукували родичів воїна в с. Мала Побіанка, куди був адресований його лист рідним, тамтешній сільський голова Василь Глупак повідомив їх, що сім'я давно не проживає в селі й порадив шукати її на Київщині. Географія пошуку звузилася і привела до м. Ірпінь, де мешкає онучка автора листа 1941 р. Ольга Кучер – єдина, хто береже пам'ять про родину. Із фронтовим листом дідуся музейники завітали до Ольги Дмитрівни напередодні Дня перемоги. Від неї дізналися, що бабуся Ганна Матвіївна більше заміж не вийшла, надто любила свого Василя. Померла, так і не дізнавшись, де саме похований чоловік. Лише в 1997 р., завдяки службі пошуку Національного комітету Товариства Червоного Хреста України, родині вдалося встановити, що В.П. Титарчук був похований у с. Злота, а в повоєнний час перепохований на військовому кладовищі в м. Сандомир на території Польщі, могила № 150 [93].

Ольга Дмитрівна передала до музею документи, фото й чотири листи Василя Прокоповича, які він написав у 1944 р. за місяць до загибелі: «Ніби передчувачи недобре, дідусь мало не щодня писав додому, турбувався про дружину, синів і дуже хотів жити...» [7].

У с. Яструбине на Сумщині фронтовий лист вручили племінницям адресанта – Пелагеї Василівні та Варварі Василівні. У 1941 р. їм було 12 і 16 років. Із великим хвилюванням вони відкривали конверт від свого дядька Федора Стрельченка, який писав батькам і брату Василеві [91]. Федір Андрійович повернувся з війни, а от батько Пелагеї та Варвари вважається зниклим безвісти. Василя Андрійовича мобілізували в серпні 1941 р. Останній лист від нього родина отримала із м. П'ятигорськ (Ставропольський край, РФ). Воїн повідомляв, що після важкого поранення перебуває в госпіталі, ногу йому склали по крупинках, обіцяють відпустити додому. Це була остання звістка від Василя Стрельченка. Сестри сподіваються, що дядьків лист із 1941 р. допоможе пролити світло на долю їхнього батька, але поки що це залишається трагедією для сім'ї.

Коли 80-річній Раїсі Коробчинській із м. Кобеляки Полтавської області повідомили про вісточку з фронту, вона подумала, що це лист від старшого брата Івана, який не повернувся з війни. Батьки все життя шукали інформацію про сина, але марно. А тут – лист. Утім, побачивши на конверті розмашистий почерк, відразу зрозуміла: це від молодшого брата Григорія [78]. Доля була прихильною до Григорія Овчаренка: на фронті – із 20 років, командир розвідувальної роти, пройшов війну від першого до останнього дня й жодного разу не був поранений. Мало не загинув під час форсування р. Дніпро, коли на плоту потрапив під ворожий обстріл. Але удвох із бойовим товаришем дивом дістався берега. Знесилених бійців знайшла місцева бабуся, перетягнула в будинок і кілька днів відігрівала. Після війни Григорій намагався розшукати жінку, щоб подякувати за порятунок. Та, на жаль, село було затоплене Київським водосховищем, а його жителі відселені в різні населені пункти. Помер Г. Овчаренко в 55 років після трагічної загибелі сина. Отримавши пожовтілий фронтовий трикутник від Григорія, Раїса

Григорівна надихнулася на продовження пошуків і вирішила встановити долю старшого брата – Івана Овчаренка.

Неймовірно схожі долі двох жінок-землячок, вдів із Херсонщини – Ксенії Ларіонівни Кривошиї та Марфи Сергіївни Онищенко. Листи, написані їхніми чоловіками в окопах, отримали через десятиліття вже діти та онуки. Георгій Кривошия пішов на фронт, залишивши дружину й семеро дітей. Учасник оборонних боїв на київському напрямі. У серпні 1941 р. потрапив в оточення й полон. Перебував у таборах для військовополонених на території Миколаївської області. У березні 1944 р. визволений підрозділами 3-го Українського фронту. Після проходження перевірки продовжив службу в його складі. Зник безвісти [64]. Ілля Онищенко, його земляк, служив у 116-й стрілецькій дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, був учасником оборонних боїв на київському напрямі. У серпні 1941 р. під час боїв неподалік м. Кременчук Полтавської області був смертельно поранений [80]. Удома на нього чекали шестеро дітей. Після війни рідні тривалий час займалися встановленням долі воїнів. Обидві жінки присвятили своє життя дітям і онукам, не втрачаючи надії на повернення чоловіків.

Серед фронтової кореспонденції з колекції «Непрочитані листи 41-го» є лист харків'янина Андрія Колесника, адресований дружині. Він повідомляє рідним, що перебуває в м. Кам'янець-Подільський, жалкує, що не має адреси, передає вітання сину Вані та дочці Ніні. Саме до Ніни Андріївни, яку батько востаннє немовлям тримав на руках у 1941 р., він повернувся в такий несподіваний спосіб зі словами прощення. Жінка розповіла, що його тяжко поранили на території Білорусії в 1944 р. Знайшла і врятувала від смерті Андрія Івановича місцева жителька. Він залишився жити в Білорусії, у с. Руднево Могильовської області. Сім'я в Україні отримала на нього сповіщення про загибель. Про те, що батько живий, дізналися випадково: один із родичів поїхав до Білорусії на заробітки, де й зустрів Андрія Івановича. До родини фронтовик не повернувся. Помер у Білорусії в 1986 р. Довоєнне фото воїна з родинного архіву Колесників поповнило фондову колекцію музею [62].

«У перших рядках листа хочу повідомити вам, що я поки що живий і здоровий, чого і вам бажаю...». Так писав рідним Афанасій Бричак із Хмельниччини [34]. Боець 531-го стрілецького полку 164-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, брав участь в оборонних боях в Україні. У липні 1941 р. на території Вінницької області потрапив у полон. Три роки провів у таборі для військовополонених у м. Дорнешти (Румунія). Визволений військами 2-го Українського фронту восени 1944 р. Після війни Афанасій Гаврилович повернувся в рідне с. Кугаївці, виховав трьох дочок, дожив до 92 років. Його фронтовий лист знайшли на сайті Національного музею історії України у Другій світовій війні родичі. Тож музейники вирушили на Черкащину, де нині проживають доньки Афанасія Бричака – Галина і Леоніла. Їхнього батька немає вже 18 років, але отримавши його звістку, сестри ніби знову відчували присутність рідної людини.

Син і донька учасника Другої світової війни Григорія Діденка, бійця 255-го гаубичного артилерійського полку 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, довго звіряли почерк, а переконавшись, що писав їхній батько, прочитали послання з далекого 1941 р. Григорій Антонович повідомляв рідним, що його частина стоїть у м. Черкаси, що їх часто бомбардують, але поки що ворожі бомби його оминають. Хвилюється за господарство, за збір урожаю, за рідних, передає всім вітання [46].

Василь і Тетяна Діденки розповіли, що батько не любив згадувати про війну, лише знають, що він дійшов до м. Кенігсберг, де зазнав поранення й контузії, був комісований. Після війни одружився, виховав чотирьох дітей, працював комбайнером у місцевому колгоспі. А найголовніше, що в пам'яті дітей Григорій Антонович залишився надзвичайно доброю й чуйною людиною і його фронтовий лист стане справжньою сімейною реліквією.

Три листи луганчанина Андрія Датченка, мотоцикліста особливого відділу НКВД 19-го окремого понтонно-мостового батальйону 18-ї армії Південного фронту, отримала його племінниця Наталія Кулібаба. Солдат обережно повідомляє батька, товариша і кохану дівчину, що місто, де він перебуває, кілька разів бомбардували. Водночас думками повертається до мирного життя: «...чи закінчила Тоня шкільні курси? Чи отримали картки, які я вам вислав?..». Намагається не лякати рідних, але мимохідь повідомляє, що бачив «...дуже багато пораних і вбитих...» [41–43].

За словами пані Наталії, до рідних надійшла звістка, що дядько Андрій зник безвісти 10 липня 1941 р. Але, як виявилось, він потрапив у полон. На початку війни, коли нацисти дозволяли родичам забирати найслабших, Андрія пожаліла незнайома дівчина, назвавши своїм братом. Так він урятувався. Після війни Андрій Іванович одружився зі своєю рятівницею, прожив довге життя, а листи від нього, 20-річного фронтовика, прийшли до рідного м. Алчевськ через вісім років після смерті відправника.

Історія фронтової кореспонденції набула широкого резонансу не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Чимало адресатів та їхніх родин знайдено на території Білорусії, Казахстану, Грузії, Таджикистану та Російської Федерації за допомогою телевізійного проекту «Чекай на мене». Пошуковцям цієї програми вдалося відшукати понад 100 сімей. Одразу три родини, яким були адресовані листи 1941 р., проживають у с. Комсомольське Грозненського району (нині – Чеченська Республіка, РФ). Вручення кореспонденції 70-річної давності стало святом для всього села. Син і племінники Лечи Ісаєва, Білала Ісмаїлова та Абдулазіма Межидова травневого дня 2010 р. отримали звістку від рідних. У 1941 р. всі троє проходили строкову службу в м. Кам'янець-Подільський. У перші години війни вступили в бій із ворогом. А далі – у кожного своя фронтова дорога. Абдулазім Межидов зник безвісти в 1941 р. Ще й донині родина не знає, де він похований. Лечи Ісаєв загинув у 1943 р. на Курській дузі. Білал Ісмаїлов на фронті був до 1942 р., зазнав тяжкого поранення. У 1943 р. за станом здоров'я комісований.

Повернувся до рідного села. У 1944 р. разом із родиною депортований до Узбекистану. Лише в 1957 р. Білалові Ісмаїлову разом із родиною вдалося повернутися на батьківщину [54; 55; 70; 18].

До с. Старі Верхісси Мордовської АРСР (нині – Республіка Мордовія, РФ) писав батькам Веніамін Сандін, учасник оборонних боїв в Україні. Солдат зник безвісти в жовтні 1941 р. [90]. На його лист із нетерпінням чекала двоюрідна сестра Пелагея Черапкіна. Вона добре пам'ятає брата. Веніамін був єдиною і довгоочікуваною дитиною в родині. Його батьки Захар і Олена познайомилися досить незвичайно. Обоє збиралися піти в монастир, але випадкова зустріч у храмі повністю змінила їхні плани. Молоді люди повернулися до мирського життя, створили сім'ю, невдовзі в них народився син. Веніамін закінчив Інсарський сільськогосподарський інститут, став агрономом. Улітку 1940 р. приїхав до рідного села на виробничу практику. Навесні 1941 р. хлопця призвали в армію. За два тижні до початку німецько-радянської війни на навчальних зборах у м. Кам'янець-Подільський він зустрівся з двоюрідним братом Степаном. Фотографію, зроблену того дня, Пелагея зберігає досі. Це була їхня остання зустріч. Обидва воювали у складі Південно-Західного фронту, війська якого потрапили в оточення в перші місяці війни. Веніамін вважається зниклим безвісти в жовтні 1941 р. Степанові пощастило вирватися з полону і приєднатися до загону партизанів. 88-річна жінка згадує: «...Батьки Веніаміна дуже переживали зникнення сина. Тітка Олена захворіла й померла в 1947 р. А дядько Захар завжди називав свою сім'ю “деревом з однією гілочкою, яку зламали”...».

У м. Алмати (Республіка Казахстан) вдалося розшукати племінника Капаша Ніярова, який писав своєму брату Дюсенгалію Ніярову. Брат отримав іще кілька листів у 1941 та 1942 рр. В останньому Капаш розповідав про запеклі бої під м. Сталінград. У листопаді 1942 р. він зник безвісти [77].

У казахському м. Кентау знайшлися сини й племінники адресатів – братів Сейтжана і Хамзи Утепових – Дулатбай та Абдуалі Утепови. Вони розповіли, що їхній батько Сейтжан був призваний на фронт у 1942 р. Кавалерист, служив на Далекому Сході, у Монголії, учасник бойових дій проти Японії. Нагороджений медалями «За бойові заслуги» та «За перемогу над Японією». Виростив п'ятьох синів. Брати гадають, що лист казахською мовою написав хтось із далеких родичів [27].

Завдяки пошуковцям в Актюбінській області (Республіка Казахстан) знайшлися рідні Мурабая Такенова та військовослужбовця Сари Караджанова. «...Мурабай – це мій дядько, а Ібраєв Утеш, який йому писав, – це його син, а мій двоюрідний брат. Утеш зник безвісти, ми про нього нічого не знали. Останній лист від нього надійшов у жовтні 1942 р. Він був єдиним сином у батьків. Це просто диво... Це наша пам'ять...» – розповів нам 73-річний Соціал Такенов, який проживає в аулі Жанажол [53]. Неподалік м. Темір мешкає 90-річна вдова Сари Караджанова Акзерадже і його донька Алтинзер. Рідні згадують, що про війну він ніколи не говорив. Але одного разу, переглядаючи фільм про

полонених солдатів, заплакав і признався, що теж був у нацистському полоні. У 1946 р. Сари повернувся до рідного селища, працював бригадиром тракторної бригади в колгоспі. У 1979 р. за високі показники в роботі нагороджений орденем Трудової Слави III ст. Помер у 1981 р. [56].

Загалом із 19 епістол, адресованих у Казахську РСР, вдалося знайти 14 родин адресатів і адресантів [26; 28–32; 44; 47; 49; 81].

На музейному сайті прізвище свого прадідуся знайшов Давид Наруслішвілі, який нині проживає у США. Він повідомив, що в його рідному с. Ікалто (нині – Телавський муніципалітет, Грузія) проживали два Георгії Наруслішвілі – двоюрідні брати. В одного Георгія воювало два сини – Микола та Іван, а у другого – син Леван. Давид переклав грузинський текст, і з'ясувалося, що автором листа є Леван Наруслішвілі. Він зник безвісти [76]. На прохання рідних музейники допомогли встановити долі його братів. Микола Наруслішвілі проходив службу у складі 114-го окремого стрілецького батальйону 61-ї стрілецької дивізії. Помер від хвороби 2 грудня 1941 р. в сортувально-евакуаційному госпіталі № 3201. Похоронений у братській могилі на Всесвятському військовому кладовищі в м. Краснодар (РФ). Іван Наруслішвілі вважається зниклим безвісти в серпні 1942 р.

Два листи колекції адресовано в Таджикистан. Їх авторами були військово-вослужбовці Юсуфджон Гулямів і Солех Фозілов [96, 40]. Обидва листи написані таджицькою, що ускладнювало пошукову роботу. За допомогою Посольства Республіки Таджикистан в Україні вдалося перекласти обидва листи і знайти рідного брата й племінників одного з адресатів – Солеха Фозілова.

Червоноармієць Солех Фозілов, стрілець 836-го мотострілецького полку 240-ї моторизованої дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, писав своїм рідним. У листі він передає привіт братам Содіку, Розіку, Холіку, сестрі Хосіят і всім членам родини. Крім того, боєць повідомляє, що живий, перебуває в м. Кам'янець-Подільський, поранений у руку й нині на лікуванні. Просить надіслати трохи грошей. Лист було написано в червні – липні 1941 р. й не відправлено за адресою. У 2015 р. копію листа 1941 р. надіслано його братові, який нині мешкає за тією самою адресою. У результаті дослідницької роботи встановлено долю адресата й адресанта листа. Солех Фозілов не повернувся з фронту, не встановлено й місця його загибелі, він вважається зниклим безвісти. На фронтах німецько-радянської війни така сама доля спіткала й адресата листа 1941 р. – Содіка Норова. У 1942 р. 21-річний Содік був мобілізований на фронт, служив у кавалерії. У 1943 р. сержант, командир шабельного відділення 21-го гвардійського кавалерійського полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії 1-го Українського фронту, брав участь у вигнанні нацистів із Правобережної України. Дальша доля Содіка Норова невідома, він вважається зниклим безвісти в жовтні 1944 р. [96; 18].

Автором другого листа був червоноармієць Юсуфджон Гулямів. У листі він звертається до матері й Норджона. Повідомляє, що почувається добре, перебуває в Україні, у м. Кам'янець-Подільський. Просить за нього не

хвилюватися, хоча війна вже йде, але він у боях іще не був. Ця історія ще чекає на своє продовження [40; 18].

У м. Баку (Азербайджанська Республіка) пошуковці програми «Чекаю на тебе» розшукали 100-річного адресата – Гасана Ісаєва. Писав йому з фронту племінник Гумбат Джафаров. Учасник оборонних боїв в Україні. Потрапив у полон. Перебував у шталазі-319 (Польща), де помер 11 вересня 1942 р. [45]. Гасан Ісаєв теж був учасником німецько-радянської війни, служив сурмачем у музичному взводі, був у полоні. Додому надійшло сповіщення про його загибель. Дружина не дочекалася, вийшла заміж. Але він повернувся додому. Удруге одружився у 50 років. Проживає в м. Баку.

Серед усього масиву листів, що мали бути відправлені в різні куточки колишнього Радянського Союзу, адресатами чи адресантами близько сотні були євреї. Більш ніж третину цих епістол написано мовою ідиш, що ускладнює пошук родичів та встановлення долі. Значна частина цих людей на початку війни потрапила під «остаточне вирішення єврейського питання».

Напередодні війни на території України проживало близько 2,7 млн євреїв. Між 1941 і 1945 рр. понад 1,6 млн із них загинули від рук нацистів та їхніх поплічників [21, 5].

Згідно з переписом населення 1939 р., у Хмельницькій області проживало 121 335 євреїв [22, 521]. Становили вони, зокрема, третину людності в 40-тисячному м. Кам'янець-Подільський. Саме там відбулося перше в Україні їх масове нищення. Упродовж трьох днів, від 26 до 28 серпня 1941 р., у місті було страчено понад 23 тис. осіб єврейської національності, з яких близько 14 тис. були з Карпатської України. Лише після цієї бійні нацисти влаштували гетто для решти 4800 євреїв [120, 51–52]. Загалом під час нацистської окупації на території сучасної Хмельниччини було створено 27 гетто для євреїв [112, 124].

Ніби передчуваючи біду, на початку липня 1941 р. подружжя Манасевичів писало своїм дітям у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро): «Здрастуйте, наші дорогі діти. Як тільки ви отримаєте цей лист, ми вас дуже просимо, щоб ви нас рятували. У нас немає грошей, і нам доведеться тут загинути. Знайдіть машину, щоб приїхати і забрати нас із Кам'янця. Ми вас дуже просимо, дорогі наші, допоможіть чим тільки можете і якнайшвидше, щоб не було пізно. Цілуємо вас міцно. Ваші батьки» [69].

У липні 1941 р. Манасевичі (Ідель, його дружина Ейдя, їхні дочки Хаїна, Етля та Роза) проживали в м. Кам'янець-Подільський. Старша дочка Хаїна вийшла заміж за Льва Абрамовича Житомирського й переїхала до м. Дніпропетровськ. Майже відразу після написання цього листа дочці та зятю подружжя Манасевичів разом із дітьми було розстріляне. Хаїна Іделівна так і не отримала останнього листа від батьків. Після призову чоловіка на фронт вона разом із маленькою дочкою Ельвірою та свекрухою була евакуйована до м. Самарканд (нині – Республіка Узбекистан), де працювала в госпіталі. Нині Ельвіра Львівна Смоленська (Житомирська) та її родина проживають у Німеччині [109, 243–244].

Залишився не прочитаний дружиною та дітьми лист Б. Кехмана [58]. Із початком війни Борис Нутович був мобілізований на фронт, а його родина опинилася в Новоушицькому гетто. 20 серпня 1942 р. в урочищі Трихів Ліс нацисти розстріляли 707 євреїв гетто, серед яких були його дружина й троє дітей [22, 547]. Після війни Б. Кехман одружився вдруге, згодом народилися діти: Майя, Аркадій та Анатолій, які нині проживають в Ізраїлі та США. Саме вони у 2016 р. отримали лист свого батька, адресований першій сім'ї.

По-іншому, але не менш трагічно склалася доля сім'ї Шерманів із с. Нова Ушиця. У листі з фронту Герш Ісакович Шерман висловлює подив, що родина не отримує від нього листів, які він пише мало не щодня, просить дружину та дочок не забувати й писати частіше [100]. А в цей час Бліма Шерман намагалася врятувати рідних. На початку липня 1941 р. разом із дочками Лідою та Люсею, а також сестрами чоловіка Етею та Ханною їй удалося евакуюватися в Узбекистан [82]. Відтоді листування з чоловіком обірвалося. Батьки Герша, які відмовилися покинути рідний дім, були знищені разом із земляками в Новоушицькому гетто. Автор листа вважається зниклим безвісти в березні 1944 р. Нині нащадки Герша Ісаковича проживають за кордоном. У 2010 р. музейникам удалося розшукати в м. Берлін його племінницю – Людмилу Канцепольську.

Отримав невідправлений лист із далекого 1941 р. Семен Абрамович, редактор газети єврейського громадського центру в м. Сан-Франциско «Нове життя». Збираючи матеріал про Голокост в Україні для чергової статті, на музейному сайті він випадково побачив заголовок «Листи 1941-го шукають своїх адресатів». Почав читати, і в переліку тих, кому й від кого надіслані епістоли, першим значилося: «Москва, Покровка, 19, кв. 4, П.І. Тутельман; відправник Г.М. Тутельман, Кам'янець-Подільський» [94]. Семен Феліксович не повірив очам: «...Це лист для моєї мами, все збігається: ім'я, по батькові, дівоче прізвище, наша московська адреса... А лист від її мами, моєї бабусі Ганни Михайлівни. Вона з родиною проживала в Кам'янці-Подільському, в районі польських фільварків. Я її ніколи не бачив, та й не міг: усю родину нацисти розстріляли на початку війни, а я з'явився на світ лише три роки потому. Мама щоліта навідувала рідних у Кам'янці, і в цій листівці бабуса пише, що з нетерпінням чекає на доньку. Але того літа з поїздкою щось не склалося. Випадок? Доля? Більше мама там не була. Ніколи... І ось цей лист у мене в руках... Вдячний Вам за Вашу роботу. Розповів друзям, вражені» [1].

Лист Хаїма Гейхмана, колишнього телефоніста 96-ї гірськострілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, фронтовика, який зник безвісти на початку німецько-радянської війни, на музейному сайті теж випадково розшукали рідні. Нині доньки Хаїма Елійовича з родинами проживають в Ізраїлі та США. А восени 1941 р. вони разом із мамою, бабусею та дідусем евакуювалися до м. Андижан (Узбекистан). Після війни повернулися на Житомирщину, до рідного с. Народичі, але на місці свого будинку побачили згарище. Деякий час проживали в м. Овруч у родичів, які теж повернулися з евакуації, згодом переїхали до м. Луцьк.

У 1990-х рр. емігрували, але не припиняли пошуків батька. Звістку знайшли влітку 2017 р. Онучка Х. Гейхмана Олександра Рубанович прилетіла в Україну, щоб доторкнутися до живого подиху дідусевих слів [37].

В Ізраїлі в м. Ашдод нині проживає Анатолій Бондер, онук Л.С. Бондаря, військовослужбовця штабної батареї 655-го артилерійського полку 212-ї моторизованої дивізії 6-ї армії Південно-Західного фронту. Наприкінці липня 1941 р. Леонід Семенович відправив лист рідним, які мешкали в м. Київ на вул. Артема, 18. Воїн повідомив, що перебуває в м. Черкаси, наближається до м. Київ: «...Знаходжуся я в повній безпеці, так що за мене ви не хвилюйтеся...» [33]. Анатолій розповів, що дідусь пройшов усю війну, двічі був у полоні, звідки втік, демобілізувався в 1948 р., а прадід Семен Бондар, адресат листа, вважається зниклим безвісти в 1942 р.

П'ять епістол однополчан із 240-ї моторизованої дивізії – подружжя Давида й Марії Польових – до рідних у м. Київ понад сім десятиліть подорожували світом через радянську Україну, Австрію, Сполучені Штати Америки. Нелегкою виявилася доля цих листів: загубившись у 1941 р., вони, прямуючи через океан у 2018 р., знову загадково зникли. До США, куди привів нас пошук рідні адресантів, дійшов тільки пошматований і заліплений клейкою стрічкою конверт із супровідним листом від музею. За 10 років дії гуманітарного проекту такий казус трапився вперше. Із конверта вийняли муляжі листів, на які з нетерпінням чекала Зоя Польова, племінниця Давида Лазаровича. Це настільки збентежило жінку, що вона вирішила летіти до м. Київ, щоб особисто отримати родинні реліквії. І вже за кілька місяців п'ять фронтових листів стали приводом для зустрічі родичів, які не були знайомі. Науковцям музею вдалося розшукати в м. Київ ще одного нащадка адресатів епістол – троюрідного брата Зої Дмитрівни – Володимира Кодрянського. Погожого осіннього дня вони вперше зустрілися у стінах музею й поділилися думками про минуле та спільних знайомих. «Ці листи – це щось, від чого рукам гаряче... У мого батька був почерк, схожий на почерк Давида. Дуже чіткий...». Саме з розповідей тата – Дмитра Лазаровича – пані Зоя знає про трагічну загибель бабусі Доби в Бабиному Яру та про неймовірну історію кохання Давида й Марії, які разом пройшли всю війну, повернулися додому, але невдовзі передчасно померли.

Зоя Польова подарувала музею фотографії адресантів та адресатів листів [83–87; 6].

Історія колекції «Непрочитані листи 1941-го» не раз висвітлювалася на шпальтах українських та зарубіжних видань. Наукові співробітники провели десятки інтерв'ю, багато кореспондентів місцевих ЗМІ також не залишилися осторонь актуалізації питання. Їхні матеріали стали основою низки наукових і науково-популярних публікацій [19; 20; 23–25; 107; 108; 110; 111; 115; 118; 119; 121].

У відомому журналі *Der Spiegel* (ФРН) журналісти поділилися враженнями від прочитаних епістол: «...Коли наближалися німецькі бомбардувальники, мешканці м. Кам'янець-Подільський виявилися беззахисними. Німецькі ВПС

зруйнували місто. Листи з України відтворюють відчай жінок і дітей, все жахіття повітряної війни на сході...» [122].

Наразі музею вдалося відновити втрачений зв'язок із 674 родинами й передати листи їхнім власникам, зібрати 36 комплексів та близько 200 предметів музейного значення. Кожна родинна історія – унікальна, кожна доля – непересічна, кожне життя – радість і біль.

Отримавши вістки 70-річної давності, люди у своїх листах до музею висловлювали вдячність його співробітникам. «...Уся наша сім'я щиро вдячна Вам за листа від батька. Туга і біль, сльози і надія залишаться в пам'ять про нього... 2010 р.», – ці слова з листа Михайла Паращука до музею [5]. Його батько рядовий Олексій Паращук зник безвісти у травні 1944 р. «...Низький Вам уклін за лист батька, адресований моїй мамі у далекому 1941-му. Дуже зворушливо тримати у руках цю реліквію зі знайомим почерком, знайомими висловлюваннями рідної людини... 2010 р.», – ці рядки з листа Любові Конанихіної [4]. Її батько Олексій Орда пройшов усю війну від першого до останнього дня. Він один із тих, кому пощастило вижити. «...Шкода, що я не знала дідуся, але з розповідей бабусі я його любила душею і серцем. І цей лист – як світлий промінчик з минулого», – написала Тетяна Поліщук. Її дідусь Лука Глухий, учасник оборонних боїв в Україні, під час відступу Червоної армії потрапив у полон, перебував у таборі для військовополонених під Уманню. Родина не отримувала листів від червня 1941 р. На численні запити в 1949 р. рідні отримали сповіщення про загибель, що Л.І. Глухий вважається зниклим безвісти у травні 1944 р. [2].

«...Лист, про який мені повідомили, писав мій свекор Андрій Фесенко своїй дружині. Він не повернувся з війни. Лукія Антонівна все життя чекала від нього вісточку... так і не дочекалася, бідна. Я обов'язково сходжу на могилу до свекрухи і прочитаю цей лист...» – зі слів Ганни Фесенко із с. Леськи Черкаської області [8].

Для багатьох людей, коли вони дізналися про колекцію «Непрочитані листи 1941-го», вона стала надією дізнатися про рідних, які не повернулися з фронтів доріг. Вірила і сподівалася хоч щось довідатися про свого дідуся – Афанасія Дробітька – Лариса Довгошея з Херсонщини. Восени 2010 р. вона отримала наш лист із повідомленням. Як наслідок – на адресу музею надійшло її звернення: «...Одного травневого вечора у мене виникло жагуче бажання поспілкуватися, помолитися за своїх дідусів... Я писала свого вірша і так мені хотілося, щоб вони мене “почули” – нехай десь зверху, але знали, що оцей зв'язок поколінь існує і що, майже нічого про них не знаючи, їхня онука дуже вдячна за те, що з'явилася на світ і взнала, що її дитинство було захищено двома дідусями. І тут Ваш лист, і його... Це диво! Розумієте! Я точно знаю, оця невидима нить існує, і що дідусь мене почув... і відповів, нехай із 41-го...» [3].

Фронтіві листи, як голоси з минулого, спонукають до діалогу, роздумів, ламають усталений ритм життя, вдираються в пам'ять, руйнують стереотипи, примушують зрушити мур десятиліть і вдивитися в калейдоскоп почуттів. Їх можна назвати найлюдянішими документами, які розкривають безліч

різноманітних питань, але здебільшого висвітлюють духовний стан людини у складних умовах війни. Можливо, у словах любові, прощання, останніх порад, настанов вдасться почути Голос батька, діда, прадіда, який назавжди залишився на першій лінії вогню.

Джерела та література:

1. *Абрамович С. Письмо из сорок первого. Абрамович С. // Новая жизнь. – 2010. – № 398.*
2. *Генеральний каталог. – Глухий Л.І. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).*
3. *Генеральний каталог. – Дробітько А.С. // Фонди НМІУДСВ.*
4. *Генеральний каталог. – Орда О.К. // Фонди НМІУДСВ.*
5. *Генеральний каталог. – Паращук О.А. // Фонди НМІУДСВ.*
6. *Генеральний каталог. – Польовий Д.Л. // Фонди НМІУДСВ.*
7. *Генеральний каталог. – Титарчук В.П. // Фонди НМІУДСВ.*
8. *Генеральний каталог. – Фесенко А.С. // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Генеральний каталог. – Гльос М.Т. // Фонди НМІУДСВ.*
10. *Генеральний каталог. – Кобилянський С.В. // Фонди НМІУДСВ.*
11. *Генеральний каталог. – Коб'ялко П.М. // Фонди НМІУДСВ.*
12. *Генеральний каталог. – Лісецький О.С. // Фонди НМІУДСВ.*
13. *Генеральний каталог. – Мокрий В.П. // Фонди НМІУДСВ.*
14. *Генеральний каталог. – Ринський З.А. // Фонди НМІУДСВ.*
15. *Генеральний каталог. – Фартушняк А.М. // Фонди НМІУДСВ.*
16. *Генеральний каталог. – Юрчук Г.С. // Фонди НМІУДСВ.*
17. *Генеральний каталог. – Яремчук Я.В. // Фонди НМІУДСВ.*
18. *Даценко С. Долі перших днів війни. Проміжні підсумки гуманітарної акції «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го» / С. Даценко // Військово-історичний меридіан. – 2016. – № 4. – С. 126–134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.01.2017/pdf/VIM_14_2016-126-134.pdf. – Назва з екрана.*
19. *Ісак А. Лист із фронту йшов 69 років / А. Ісак // Поштовий вісник. – 2010. – 21 травня.*
20. *Ковальчук К. Непрочитані листи 1941-го / К. Ковальчук // Сільські вісті. – 2010. – 9 квітня.*
21. *Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 гг. – Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста». – Днепропетровск: Институт «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.*
22. *Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. – Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. – 564 с.*
23. *Левченко Е. Непрочитанные письма 1941 года / Е. Левченко // Волонтер. – 2010. – Июль – сентябрь. – С. 26–29.*
24. *Левченко Є. Непрочитані вісті з фронту / Є. Левченко // Хрещатик. – 2011. – 6 травня.*
25. *Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 144–154.*
26. *Лист [Прізвище невідоме] Кодека. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249113. – Д-57032.*
27. *Лист [Прізвище невідоме] Махмуда. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249127. – Д-57046.*

28. Лист Алдіярова Кенжекула. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249121. – Д-57040.
29. Лист Ахметкалієва Кумара. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249111. – Д-57030.
30. Лист Байрачного Є.С. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249126. – Д-57045.
31. Лист Батирбекова Махмуда. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249117. – Д-57036.
32. Лист Башовця Б.С. 27.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249119. – Д-57038.
33. Лист Бондаря Л.С. 31.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248592. – Д-56530.
34. Лист Бричака А.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248530. – Д-56469.
35. Лист Вознюка О.І. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248288. – Д-56237.
36. Лист Войтенка П.Є. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248151. – Д-56097.
37. Лист Гейхмана Х.Е. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248454. – Д-56394.
38. Лист Гльоса М.Т. 26.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249170. – Д-57089.
39. Лист Гулеватого О.Я. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249155. – Д-57074.
40. Лист Гулямова Ю. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248844. – Д-56773.
41. Лист Датченка А.І. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248405. – Д-56347.
42. Лист Датченка А.І. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248774. – Д-56708.
43. Лист Датченка А.І. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248777. – Д-56711.
44. Лист Дерипаскіна І.М. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249114. – Д-57033.
45. Лист Джафарова Г.Н. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248626. – Д-56564.
46. Лист Діденка Г.А. 01.08.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248872. – Д-56800.
47. Лист Доскенова Маулета. 30.03.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249118. – Д-57037.
48. Лист Єлевова Г.М. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248594. – Д-56532.
49. Лист Єлістратова В.Ф. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249123. – Д-57042.
50. Лист Железна І.Н. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248713. – Д-56649.
51. Лист Запарі М.М. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248143. – Д-56089.
52. Лист Йоненка Я.Й. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248981. – Д-56901.
53. Лист Ібраєва Утеша. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249124. – Д-57043.
54. Лист Ісаєва Лечи. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249144. – Д-57063.
55. Лист Ісмаїлова Білала. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249143. – Д-57062.
56. Лист Караджанова Сарі. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249116. – Д-57035.
57. Лист Качури Я.М. 26.05.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248658. – Д-56594.
58. Лист Кехмана Б.Н. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248303. – Д-56245.
59. Лист Кланицятого П.Ф. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248334. – Д-56276.
60. Лист Кобіляньського С.В. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248521. – Д-56460.
61. Лист Коб'ялка П.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248319. – Д-56261.
62. Лист Колесника А.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248386. – Д-56328.
63. Лист Корнилової Г.П. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2488184. – Д-56128.
64. Лист Кривошиї Г.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249013. – Д-56932.
65. Лист Кульчицького. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248942. – Д-56864.
66. Лист Курченка Н.І. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249032. – Д-56951.
67. Лист Лісецького О.С. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248528. – Д-56467.
68. Лист Мазура Г.І. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248234. – Д-56177.
69. Лист Манасевичів // Фонди НМІУДСВ. – КН-248153. – Д-56099.
70. Лист Межидова Абдулазіма. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249142. – Д-56018.
71. Лист Мельника С.Д. 23.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249090. – Д-57009.
72. Лист Мокрого В.П. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248332. – Д-56274.
73. Лист Мостіпаки І.С. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248536. – Д-56475.
74. Лист Мостіпаки О.С. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248522. – Д-56461.
75. Лист Назарова О.П. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248526. – Д-56465.

76. Лист Наруслішвілі Л. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248632. – Д-56570.
77. Лист Ніярова Капаша. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249122. – Д-57041.
78. Лист Овчаренка Г.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248081. – Д-56029.
79. Лист Олександровського П.К. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248717. – Д-56653.
80. Лист Онищенко І.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248707. – Д-56643.
81. Лист Осипова П.Є. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249115. – Д-57034.
82. Лист показань свідків на Шерман Бліму // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=11386836&ind=14>. – Назва з екрана.
83. Лист Польового Д.Л. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248597. – Д-56535.
84. Лист Польового Д.Л. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248605. – Д-56543.
85. Лист Польової М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248607. – Д-56545.
86. Лист Польової М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248612. – Д-56550.
87. Лист Польової М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248613. – Д-56551.
88. Лист Ринського З.А. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249042. – Д-56961.
89. Лист Рудя Х.Г. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248665. – Д-56601.
90. Лист Сандіна В.З. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248760. – Д-56696.
91. Лист Стрельченка Ф.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249237. – Д-56644.
92. Лист Суховерка В. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248554. – Д-56493.
93. Лист Титарчука В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248241. – Д-56184.
94. Лист Тутельман Г.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248475. – Д-56415.
95. Лист Фартушняка А.М. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249086. – Д-57005.
96. Лист Фозілова С. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248843. – Д-56772.
97. Лист Хохлова Ю.П. 02.02.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249278. – Д-57193.
98. Лист Цасюка І.О. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248541. – Д-56480.
99. Лист Шатковського П. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248295. – Д-56237.
100. Лист Шермана Г.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248336. – Д-56278.
101. Лист Шмирка Г.М. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248540. – Д-56479.
102. Лист Юрчука Г.С. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249154. – Д-57073.
103. Лист Яремчука Я.В. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248307. – Д-56249.
104. Лист Яремчука Я.В. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248308. – Д-56250.
105. Лист Яремчука Я.В. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248323. – Д-56265.
106. Лист Ярицького М. 19.09.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249239. – Д-57155.
107. Листи знайшли своїх адресатів через сімдесят років // Все про місто Кам'янець-Подільський. – 2011. – 19 листопада.
108. Листи із Австрії йшли 59 років / Вісник Переяславицини. – 2010. – 25 вересня.
109. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
110. Пастух І. Війна навчить і чекати, і терпіти... / І. Пастух // Поштовий вісник. – 2010. – 21 травня.
111. Сімперович В. Непрочитані листи з війни... / В.М. Сімперович, Я.Л. Пасічко // Камуфляж. – 2010. – Червень. – С. 38–39.
112. Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122–127.
113. Супровідний лист Г. Ольшлегера – до Е. Ріделя // Фонди НМІУДСВ. – КН-248978. – Д-56898.
114. Супровідний лист Г. Ольшлегера – до Е. Ріделя // Фонди НМІУДСВ. – КН-248977. – Д-56897.

115. Суслик Ю. Пекучі спомини війни / Ю. Суслик // Сільські вісті. – 2010. – 9 квітня.
116. Узагальнений банк даних «Меморіал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=72218677>. – Назва з екрана.
117. Узагальнений банк даних «Меморіал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272104040>. – Назва з екрана.
118. Урода Б. Ніхто не забутий, ніщо не забуто / Б. Урода // Край Кам'янецький. – 2010. – 19 листопада.
119. Чижова О. Листи з фронту / О. Чижова // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня.
120. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона, В. Лауер. – К.: Дух і Літера, 2015. – 520 с.
121. Яцемірська Н. Вісточки з війни / Н. Яцемірська // Подолянин. – 2010. – 19 листопада.
122. Wiegrefe K. Schutzlos ausgeliefert / K. Wiegrefe // Der Spiegel. – 2016. – № 26. – S. 25–26.

© Светлана ДЕМЧЕНКО

НАУЧНО-ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ «ВНИМАНИЕ! ПОИСК! НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-го». ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ РАБОТЫ

Подведены предварительные итоги гуманитарной акции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Внимание! Поиск! Непрочитанные письма 1941-го», воспроизводятся пути поиска семей адресантов и адресатов. Проанализированы материалы, которые дополнили фондовую коллекцию музея и станут источником для дальнейшего исследования истории войны.

Ключевые слова: немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, музейная коллекция, «Непрочитанные письма 1941-го».

© Svitlana DEMCHENKO

SCIENTIFIC AND HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT “ATTENTION! SEARCH! UNREAD LETTERS OF 1941”. PRELIMINARY RESULTS OF THE WORK

The article highlights preliminary results of the humanitarian action of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War “Attention! Search! Unread Letters of 1941”, demonstrates the ways of searching for families of addressees and addressers. The search analyzes the new materials from the museum’s collection which will become a source for further research of the history of the war.

Keywords: German-Soviet war, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum project, museum collection, “Unread Letters of 1941”.